५

वेतालपञ्चविंशतिः-२

प्रस्तावना

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते। अर्थात् कस्यापि ग्रन्थस्य तथा कथायाः अवसानं यदि ज्ञायते तर्हि ग्रन्थरचनायाः फलं किं तज्ज्ञातुं शक्यते। किञ्च तज्ज्ञानेन पुनः तद्ग्रन्थपठने इच्छा जायते। पूर्वस्मिन् पाठे भवन्तः वेतालपञ्चविंशतिः इति ग्रन्थस्य कथाद्वयम् ज्ञातवन्तः। प्रस्तुतेऽस्मिन् पाठे भवन्तः तस्य ग्रन्थस्य समाप्तिः कथम् अभूत् इत्यस्मिन् विषये ज्ञास्यन्ति। किन्तु ततः पूर्वम् तस्मात् ग्रन्थात् स्वीकृता एका कथापि वक्ष्यते। तदपि पठिष्यति। राजा विक्रमादित्यः वेतालम् आनेतुं श्मशानं प्रति गतवान्। ततः आनयनसमये वेतालः कथादिकं श्रावयित्वा विलम्बम् उत्पादयति स्म। तत् कथम्। इत्येतस्य प्रश्नस्य उत्तरान्वेषणाय यतामहे वयं पाठावगमने।

५.१) को मे भर्ता।

५.१.१) पूर्वपीठिका

सुलक्षणां नारीं स्वभार्यारूपेण प्राप्तुं यतन्ते हि युवकाः। सर्वे वाञ्छन्ति यत् मम भार्या एवं गुणवती मनोहरा सुन्दरी च भवेत् इति। परन्तु केवलं सुन्दरी भार्या प्राप्यते चेदपि न सर्वं प्राप्यते। स्वेनापि उत्तमपतित्वेन भाव्यम्। प्रस्तुतायां कथायां वयं पश्यामः यत् चत्वारः युवकाः समागताः पाणिग्रहणाय। तस्याः युवत्याः मरणात् परमपि तेषाम् युवकानाम् तस्याम् अतीव प्रेम आसीत्। किन्तु तन्मध्ये कः पतिः स्यात् इति वेतालेन पृष्टस्य प्रश्नस्य उत्तरम् अपि स्वयं राजा विक्रमादित्यः अनायासेन ददाति।

५.१.२) विभागः - १

अथ स राजा त्रिविक्रमसेनः पुनस्तं वेतालम् आनेतुं शिंशपातरुमूलम् अगमत्। यावत्तत्र प्राप्तः समन्तात् वीक्षते स्म तावत् तं वेतालं भूमौ कूजन्तं ददर्श। ततश्च तस्मिन् नृपे तं मृतदेहस्थं वेतालं स्कन्धमारोप्य जवात् तूष्णीमानेतुं प्रवृत्ते स्कन्धस्थितः स वेतालस्तमब्रवीत् - राजन् महति अनुचिते क्लेशे पतितोऽसि तस्मात् तव विनोदाय पुनः कथामेकां कथयामि श्रूयताम्।

व्याख्या

अथ अनन्तरम्, वेतालस्य शिंशपावृक्षाश्रयणानन्तरम् स राजा त्रिविक्रमसेनः विक्रमादित्यः, पुनः तम् वेतालम् आनेतुं शिंशपातरुमूलं शिंशपावृक्षमूलम्, अगमत् गतवान्। यावत् तत्र प्राप्तः गतः समन्तात्

सर्वतः वीक्षते स्म अवलोकते स्म, तावत् तम् वेतालं भूमौ कूजन्तं अव्यक्तशब्दम् कुर्वन्तम् रुदन्तम् इति यावत् ददर्श दृष्टवान्। ततः च तस्मिन् नृपे राजनि, मृतदेहे मृतशरीरे तिष्ठति इति तं मृतदेहस्थं शवाधिष्ठितम् वेतालं मृतदेहम् एकम् आश्रित्य यः वेतालः आसीत् तम्, स्कन्धमारोप्य स्कन्धेन आदाय, जवात् वेगात् तूष्णीम् मौनम्, आनेतुं प्रवृत्ते स्कन्धस्थितः स वेतालः तम् अब्रवीत् उक्तवान् राजन् नृप, महति भीषणे अनुचिते अनभ्यस्ते क्लेशे परिश्रमे पतितः असि नियुक्तः भवसि त्वम् इति शेषः, तस्मात् तव विनोदाय क्रीडायै मनोरञ्जनार्थम् इति यावत् पुनः कथाम् एकां कथयामि वदामि श्रूयताम् आकर्ण्यताम् त्वया इति शेषः।

सरलार्थः

राजा विक्रमादित्यः पुनः वेतालम् आदाय गन्तुम् शिंशपावृक्षस्य अधः गतवान्। तत्र वेतालस्य अन्वेषणं कृतवान्, किन्तु दृष्टवान् यत् भूमौ वेतालः स्थित्वा शब्दं करोति स्म। तदा वेतालं स्कन्धे स्थापयित्वा यदा राजा गच्छति स्म तदा वेतालः राजानम् उक्तवान् यत् अत्यन्तानुचिते कर्मणि राजा नियुक्तः इति। तस्मात् राज्ञः मनोरञ्जनार्थम् वेतालः एकां कथां श्रावयितुम् आरब्धवान्।

व्याकरणविमर्शः

- अगमत् - गमॢ गतौ इति धातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचनम्।
- ददर्श - दृशिर् प्रेक्षणे इति धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम्।
- समन्तात् - एतत् अव्ययम्। अस्यार्थः सर्वतः, चतुर्दिक्षु इति वा।

५.१.३) विभागः - २

अस्ति कालिन्दीतटे ब्रह्मस्थलाभिधः कश्चिदग्रहारः। तत्र अग्निस्वामीति समभवत् कश्चित् वेदपारगो विप्रः। तस्य अतिरूपवती मन्दारवती नाम कन्यका अजनि यां नवानर्घलावण्यां निर्माय विधिर्नियतं निजं स्वर्गनारीपूर्वनिर्माणकौशलं जुगुप्सते। तस्यां शैशवातिक्रान्तायां कान्यकुब्जात् समसर्वगुणोपेतास्त्रयो ब्राह्मणदारकाः समाययुः। तेषामेकैकः आत्मार्थं तत्पितरं तामयाचत। तत्पिता प्राणव्ययेऽपि तामन्यस्मै दातुमनिच्छन् तन्मध्यादेकस्मै दातुं मतिमरोत्। सा तु कन्या अन्ययोर्बाधात् भीता कियन्तं कालं न पाणिमग्राहयत्। ते च त्रयोऽपि तस्याः मुखेन्दुनिक्षिप्तदृष्टयः चकोरव्रतमालम्ब्य दिवानिशं तत्रैव तस्थुः।

व्याख्या

अस्ति वर्तते कालिन्दीतटे कालिन्दी यमुना तस्याः तटे तीरदेशे यमुनातीरे इति यावत्। ब्रह्मस्थलाभिधः ब्रह्मस्थलम् इति नाम्ना, कश्चिद् अग्रहारः ग्रामः। तत्र अग्निस्वामी इति समभवत् समासीत्, कश्चित् वेदपारगः वेदविद्वान्, विप्रः ब्राह्मणः। तस्य अतिरूपवती अत्यन्तसुन्दरी मन्दारवती नाम कन्यका पुत्री अजनि अभूत् यां नवानर्घलावण्यां अत्युत्कृष्टाम्, निर्माय सृष्ट्वा, विधिः विधाता ब्रह्मा इति यावत्, नियतम् निश्चितम् सततम् वा, निजं स्वर्गनारीपूर्वनिर्माणकौशलं स्वर्गे स्थिताः नार्य्यः स्वर्गनार्य्यः देवयोषितः अप्सरसो वा, तासाम् पूर्वम् पूर्वकालिकम् पुरा अवलम्बितम् इत्यर्थः यत्

निर्माणकौशलम् सृष्टिनैपुण्यम् तत् जुगुप्सते निन्दति, नाद्रियते इति यावत्। देवयोषिद्भ्योऽपि (अप्सरोभ्यो वा) अतीव सुन्दरी सा मन्दारवती इति भावः। तस्यां कन्यकायाम् शैशवातिक्रान्तायां अपगतबाल्यायाम् प्राप्तयौवनायाम् इति भावः। कान्यकुब्जात् कान्यकुब्जप्रदेशात् समसर्वगुणोपेताः तुल्यगुणिनः त्रयः ब्राह्मणदारकाः विप्रबालकाः समाययुः समाजग्मुः आगतवन्तः। तेषाम् एकैकः प्रत्येकम् आत्मार्थं स्वस्य कृते तत्पितरं तस्याः पितरम् ताम् मन्दारवतीम् अयाचत प्रार्थितवान्। तत्पिता प्राणव्ययेऽपि जीवननाशेऽपि, ताम् अन्यस्मै ब्राह्मणकुमाराभ्याम् इतरस्मै वराय इत्यर्थः दातुं प्रदातुम् अनिच्छन् अनभिलषन् न इष्टवान् इति यावत्, तेषाम् ब्राह्मणत्रयाणाम् मध्यात् तन्मध्यात् तेषु एकस्मै एकतमाय वराय युगपत् त्रिभिरेव दुहितुः पाणिग्रहणासम्भवात् दातुं मतिम् इच्छाम् अकरोत् कृतवान्। सा तु कन्या अन्ययोः यं स्वपाणिम् ग्राहयिष्यति तदितरयोः इत्यर्थः। बाधात् दुःखात् मनःपीडाभयात् इत्यर्थः, भीता त्रस्ता कियन्तं कालं न पाणिम् अग्राहयत् आत्मानम् न पर्य्यणाययत केनापि इति शेषः, तेषु कस्यापि न विवाहं कृतवती इत्यर्थः। ते च त्रयः अपि तस्याः मुखेन्दुनिक्षिप्तदृष्टयः चन्द्रसमानमुखे निक्षिप्ताः पतिताः दृष्टयः येषां ते, चकोरव्रतम् आलम्ब्य आश्रित्य दिवानिशम् अहोरात्रम् तत्रैव तस्थुः स्थितवन्तः। चकोरः पक्षिविशेषः तस्य व्रतम् इव व्रतम् नियमविशेषः तत् चकोव्रतम् चकोरवत् आचरणम्, चकोरः यथा चन्द्रमण्डलात् क्षरिष्यत्सुधापानतृष्णया नान्यज्जलादिकं पिबति, तामेव प्रतीक्ष्य ऊर्ध्वमुखः तिष्ठति, तथा ते अपि मन्दारवतीलालसया नार्यान्तरम् विहाय केवलम् तन्मुखार्पितनेत्राः समवर्तन्त इति चकोरवत् नियमविशेषः इति भावः।

सरलार्थः

कालिन्दीनद्याः तटे ब्रह्मस्थलनामकः कश्चन ग्रामः आसीत्। तत्र अग्निस्वामी इति नामकः वेदेषु निष्णातः कश्चन ब्राह्मणः आसीत्। तस्य मन्दारवती नामिका काचन पुत्री आसीत्। तस्याः एवं सौन्दर्यम् आसीत् यत् तस्याः निर्माणकाले ब्रह्मा अप्सरसां निर्माणकौशलम् अपि न्यक्कृतवान्। सा यदा यौवनावस्थायाम् आगता तदा कान्यकुब्जात् त्रयः ब्राह्मणपुत्राः आगताः तस्याः पाणिग्रहणार्थम्। पिता कस्मै कन्यां दास्यति इति निश्चेतुं समर्थः न अभवत्। पुत्री अपि कस्यापि कष्टम् उत्पाद्य विवाहं कर्तुं न इच्छति स्म। ते तस्याः पितुः वचनात् कतिपयदिनानि तस्याः मुखे दृष्टिं स्थापयित्वा तत्र आसन्।

व्याकरणविमर्शः

- ब्रह्मस्थलाभिधः ब्रह्मस्थलम् इति अभिधा (नाम) यस्य तादृशः ग्रामः इति बहुव्रीहिसमासः।
- वेदपारगः वेदानाम् ऋग्यजुःसामाथर्वणाम् चतुर्णाम् पारम् अन्तम् गच्छति इति वेदपारगः, साङ्गवेदः अधीतः इत्यर्थः।
- अजनि - जनी प्रादुर्भावे इति धातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्। अजनिष्ट इत्यपि रूपम् भवति।
- नवानर्घलावण्याम् नवम् नूतनम् अर्घम् मूल्यम् न नास्ति यस्य तत् नवानर्घम् इति बहुव्रीहिसमासः। अनर्घम् अमूल्यम् इत्यर्थः, अत्युत्कृष्टम् इति यावत्, नवानर्घम् लावण्यम् (दैहिकसौन्दर्यविशेषः) यस्याः ताम् नवानर्घलावण्याम् इति बहुव्रीहिसमासः।

- शैशवातिक्रान्तायाम् शैशवम् अतिक्रान्ता अपगता शैशवातिक्रान्ता तस्याम् शैशवातिक्रान्तायाम् इति द्वितीयातत्पुरुषसमासः। शैशवम् अतिक्रान्तम् अपगतम् यस्याः तथाभूतायाम् इति वा बहुव्रीहिसमासः।
- समसर्वगुणोपेताः समैः तुल्यैः सर्वगुणैः दयादाक्षिण्यादिगुणसमूहैः उपेताः युक्ताः समसर्वगुणोपेताः तुल्यगुणिनः।
- मुखेन्दुनिक्षिप्तदृष्टयः मुखम् इन्दुः इव (उपमितसमासः) इति मुखेन्दुः, तस्मिन् मुखेन्दौ मुखचन्द्रे निक्षिप्ता पातिता (सप्तमीतत्पुरुषः) दृष्टिः नेत्रम् यैः येषाम् वा तथाभूताः सन्तः (बहुव्रीहिसमासः)
- तस्थुः स्थाधातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनम्। आसाञ्चक्रिरे इत्यर्थः।
- दिवानिशम् दिवा च निशा च दिवानिशम् अहोरात्रम् (अत्यन्तसंयोगे द्वितीया)।

५.१.४) विभागः - ३

अथाकस्मात् समुत्पन्नेन ज्वरदाहेन आर्ता सा मन्दारवती पञ्चतामाप। ततस्ते विप्रकुमारास्तां परासुं दृष्टां शोकार्ता कृतप्रसाधनां श्मशानं नीत्वा अग्निसादकुर्वन्। ततश्च तेषामेकस्तत्र मठं निर्माय तद्भस्मशय्यायां भैक्ष्येण जीवन्नतिष्ठत्। द्वितीयोऽस्थीनि तस्या उपादाय भागीरथ्यां निक्षेप्तुं जगाम। तृतीयस्तु तापसो भूत्वा देशान्तराणि भ्रमितुमगात्। स तु भ्राम्यन् तापसः वज्रालोकाभिधं ग्रामं प्राप्य कस्यापि विप्रस्य गृहे अतिथिरभूत्।

व्याख्या

अथ अकस्मात् सहसा समुत्पन्नेन जातेन ज्वरदाहेन ज्वरप्रभावेण आर्ता पीडिता सा मन्दारवती पञ्चत्वं मृत्युम् आप प्राप्तवती। ततः ते विप्रकुमाराः तां परासुं मृताम्, दृष्ट्वा शोकार्ता शोकेन व्याकुलाः कृतप्रसाधनां तस्याः प्रसाधनां कृत्वा श्मशानं नीत्वा अग्निसाद् अकुर्वन् समपादयन् तस्याः अग्निक्रियां कृतवन्तः। ततश्च तेषां कुमाराणाम् एकः तत्र श्मशाने मठम् आश्रमविशेषम् सन्यासीयोग्यम् कुटिरम् इति यावत् निर्माय विरचय्य तद्भस्मशय्यायां तस्याः मन्दारवत्याः चिताभस्म शय्याम् परिकल्प्य तत्र इत्यर्थः, भैक्ष्येण भिक्षाणाम् समुहः भैक्ष्यम् तेन भैक्ष्येण भिक्षासमूहेन नित्यभिक्षानुष्ठानेन इत्यर्थः जीवन् प्राणान् प्राणधारणम् कुर्वन् इत्यर्थः। भिक्षया स्वजीवनं परिपालयन् अतिष्ठत् आसीत्। श्मशाने कुटीरनिर्माणम् कृत्वा भिक्षाव्रतेन प्राणान् धारयन् मन्दारवत्याः भस्मोपरि शयनम् अकरोत् इत्यर्थः।

द्वितीयः अपरः ब्राह्मणकुमारः तस्याः मन्दारवत्याः अस्थीनि उपादाय गृहीत्वा भागीरथ्यां गङ्गायाम् निक्षेप्तुं न्यस्तुम् पयसि जले समर्पयितुम् जगाम गतवान्।

तृतीयस्तु तापसः सन्न्यासी भूत्वा देशान्तराणि अन्यदेशान् भ्रमितुम् विचरितुम् अगात् गतवान्। स तु भ्राम्यन् इतस्ततो विचरन् तापसः वज्रालोकभिधं वज्रालोकनामकं ग्रामं जनस्थानम् प्राप्य लब्ध्वा कस्यापि विप्रस्य ब्राह्मणस्य गृहे अतिथिः अभूत् अभवत्।

सरलार्थः

एकस्मिन् दिवसे हठात् सा ज्वरेण पीडिता अभवत्। तेन ज्वरेण तस्याः मरणम् अभवत्। तदा सर्वे कुमाराः तस्याः मरणं दृष्ट्वा अत्यन्तं दुःखिताः अभवन्। तस्याः अन्तिमक्रियां समाप्य एकः तत्रैव श्मशाने मठं निर्माय तस्याः भस्मनः उपरि शय्यां निर्माय भिक्षान्नेन जीवितुम् आरब्धवान्। एकः गङ्गायाम् अस्थीनि समर्पयितुं गतवान्। तृतीयः सन्न्यासी भूत्वा विभिन्नेषु देशेषु भ्रमितुम् आरब्धवान्। एवं भ्रमणसमये एकदा सः वज्रालोकनामकं ग्रामं गतवान्। तत्र एकस्य ब्राह्मणस्य गृहे सः अतिथिः अभवत्।

व्याकरणविमर्शः

- ज्वरदाहेन - ज्वरेण सह दाहः, ज्वरजनितः दाहो वा तेन ज्वरदाहेन दाहज्वरेण इत्यर्थः।
- कृतप्रसाधनाम् - कृतम् विहितम् प्रसाधनम् नववस्त्रपुष्पमाल्यालक्तकादिना भूषणम् यस्याः सा कृतप्रसाधना ताम कृप्रसाधनाम् इति बहुव्रीहिसमासः।
- कृत्स्नम् देहम् अग्निम् समापादयन्त इति अग्निसात् अकुर्वन्, कृत्स्नो देहः तस्याः भस्मावशेषः अभूत् इति भावः।
- जगाम - गमॢ गतौ इति धातोः प्रथमपुरुषैकवचनम्।
- वज्रालोकाभिधम् - वज्रालोक इति अभिधा (नाम) यस्य सः वज्रालोकाभिधः तम् (बहुव्रीहिसमासः)
- अतिथिः - अतति गच्छति एकाम् निशाम् न तिष्ठति इति अतिथिः आगन्तुः। नास्ति तिथिः प्रतिपदादिः अस्य इति अतिथिः इति वा। यः प्रतिपदादितिथिनियमम् अविगणय्यैव यस्मिन् कस्मिन् दिने आगच्छति सः अतिथिः इत्यर्थः।

५.१.५) विभागः - ४

तेन च गृहपतिना पूजितो यावत् तत्र भोक्तुं प्रावर्त्तत तावत्तस्य एकः शिशुः रोदितुं प्रवृत्तोऽभवत्। स च शिशुः सान्त्व्यमानोऽपि यदा न व्यरंसीत् तदाऽस्य गृहिणी तं बाहावादाय ज्वलत्यग्नौ क्रुद्धा प्राक्षिपत् क्षिप्त एव स कोमलाङ्गस्तत्क्षणात् भस्मसादभूत्। तदवलोक्य स तापसः संजातरोमाञ्चः प्राब्रवीत् - हा धिक्। कष्टम्। प्रविष्टोऽहं ब्रह्मराक्षसवेश्मनि तस्मात् मूर्तं किल्बिषमिदमन्नं नाधुना भक्षयामि। एवं वादिनं तमतिथिं स गृहस्थः प्रत्यब्रवीत् - ब्रह्मन् पश्य मे पठितसिद्धस्य मृतसंजीवनीं शक्तिम् इत्युक्त्वा पुस्तकमुद्धाट्य तां विद्यां बहिष्कृत्य अनुवाच्य च तस्मिन् भस्मनि जलमक्षिपत् क्षिप्तमात्रे च जले स पुत्रस्तथैव जीवन्नुदतिष्ठत्। ततः स तापसः सुनिर्वृतस्तत्र सहर्षं बुभुजे। गृहस्थोऽपि स नागदन्तके पुस्तकमवस्थाप्य भुक्त्वैव तेन तापसेन सह रात्रौ शयनमभजत।

व्याख्या

तेन च गृहपतिना गृहस्थेन गृहस्वामिना इति यावत्, पूजितः पाद्यार्घ्यादिना अर्चितः यावत् तत्र भोक्तुं खादितुम् प्रावर्तत उपाक्रमत आरब्धवान् इति यावत् तावत् तस्य ब्राह्मणस्य एकः शिशुः रोदितुं क्रन्दितुम् प्रवृत्तः अभवत् आरब्धवान्। स च शिशुः बालः सान्त्व्यमानः अपि अनुकूलीक्रियमाणः

मधुरवचनादिना प्रबोध्यमानोऽपि इत्यर्थः मात्रादिभिः इति शेषः। यदा न व्यरंसीत् न्यवृतत् विरतः अभवत्, तदा अस्य गृहस्थविप्रस्य गृहिणी तं बाहौ भुजे आदाय ज्वलति दीप्यमाने अग्नौ क्रुधा क्रोधेन प्राक्षिपत् न्यस्यत् क्षिप्तवती। क्षिप्तः पातितः एव स कोमलाङ्गः तत्क्षणात् भस्मसाद् भस्मीभूतः अभूत् अभवत् कृत्स्नः देहः भस्म समपादि इति भस्मसात् अभूत् भस्मविशेषः अजनि इत्यर्थः। तदवलोक्य स तापसः सञ्जातरोमाञ्चः प्राब्रवीत् उक्तवान् - हा (हा इति खेदसूचकम् अव्ययम्) धिक् (धिक् इति आत्मनिर्भर्त्सनसूचकम् अव्ययम्), कष्टम् क्लेशम् अतीव दुःखावहम् इत्यर्थः, एतत्तु अतीव क्लेशकरम् यत् अहं विशेषम् अज्ञात्वा एव बालघातिनः अस्य महापातकिनः गृहम् आगतोऽस्मि, अतो माम् धिक् इति आत्मभर्त्सनम् इति फलितम्। प्रविष्टः उपस्थितः इत्यर्थः। अहं ब्रह्मराक्षसवेश्मनि ब्रह्मराक्षसस्य गृहे, मूर्त्तम् मूर्त्तिमत् देहधारि इत्यर्थः। किल्बिषम् पापम् पापजनकम् इत्यर्थः। किल्बिषम् इदम् अन्नम् अधुना न भक्षयामि। राक्षसवत् बालहननात् पापिनोऽस्य विप्रस्य अन्नेऽपि पापजनकत्वारोपः, पापान्नस्य अग्राह्यत्वात् इति भावः। एवंवादिनं इत्युक्तवन्तम् तम् अतिथिम् स गृहस्थः प्रत्यवादीत् - ब्रह्मन्, पश्य मे पठितसिद्धस्य पठितेन गुरोः अध्ययनेन सिद्धः सिद्धिम् प्राप्तः ज्ञातमार्गस्य इति यावत्, मृतसञ्जीवनीं प्रेतोज्जीवनीम् शक्तिं क्षमताम् इति उक्त्वा पुस्तकम् उद्घाट्य तां विद्यां बहिष्कृत्य अनुवाच्य पठित्वा च तस्मिन् भस्मनि जलम् अक्षिपत् क्षिप्तवान्। क्षिप्तमात्रे च जले जलं यदा क्षिप्तवान् तदा स पुत्रः तथैव जीवन् उदतिष्ठत् उत्थितवान् उत्थितः अभवत् इति यावत्। ततः स तापसः सुनिर्वृतः सन्तुष्टः भूत्वा तत्र सहर्षं बुभुजे भुक्तवान्। गृहस्थः अपि स नागदन्तके समीपे पुस्तकम् अवस्थाप्य स्थापयित्वा भुक्त्वैव तेन तापसेन सह रात्रौ शयनम् शय्याम् अभजत आशयत।

सरलार्थः

तृतीयः ब्राह्मणस्य गृहं गत्वा अभ्यर्थितः भूत्वा यदा भोजनं कर्तुम् उपविष्टवान् तदा गृहस्थस्य पुत्रः रोदितुम् आरब्धवान्। तस्य क्रन्दनम् न क्षाम्यति इत्यस्मात् कुपितः ब्राह्मणस्य भार्या तम् अग्नौ प्रक्षिप्तवती। तस्याः एवंविधं कार्यं दृष्ट्वा तृतीयः चिन्तितवान् यत् सः ब्रह्मराक्षसस्य गृहम् आगतः। तस्मात् अत्र भोजनं न करिष्यति इति। तदा अतिथिः किमपि न भुक्त्वा गच्छतीति दृष्ट्वा ब्राह्मणः तस्य पुस्तकम् उद्घाट्य मृतसञ्जीवनीमन्त्रम् उच्चार्य तं बालकम् उज्जीवितवान्। एतत् दृष्ट्वा सः तापसः शान्तेन मनसा तत्र स्थितवान्। ब्राह्मणः अपि पुस्तकं स्थापयित्वा तापसेन सह भोजनं कृत्वा शयनं कृतवान् इति।

व्याकरणविमर्शः

- कोमलाङ्गः - कोमलानि मृदूनि अङ्गानि अवयवाः यस्य सः कोमलाङ्गः सुकुमारदेहः इति बहुव्रीहिसमासः।
- सञ्जातरोमाञ्चः - सञ्जातः समुत्पन्नः रोमाञ्चः रोमहर्षणम् रोमोद्गमः इति यावत् यस्य सः सञ्जातरोमाञ्चः, घृणया भयेन वा कण्टकिततनुः सन् इत्यर्थः इति बहुव्रीहिसमासः।
- ब्रह्मराक्षसनिवेशनि - ब्रह्मा विप्रोऽपि राक्षसः कुकर्मभिः राक्षसयोनिं गतः ब्रह्मराक्षसः राक्षसरूपताम् प्राप्तः भूतविशेषः इत्यर्थः। ब्रह्मराक्षस इव आचारविशिष्टः इत्यर्थः। तस्य ब्रह्मराक्षसस्य वेश्मनि गृहे इति ब्रह्मराक्षसनिवेशनम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।
- मृतसञ्जीवनीम् - मृतः गतप्राणः सञ्जीव्यते प्राण्यते अनया ताम् मृतसञ्जीवनीम् प्रेतोज्जीवनीम्।

- बुभुजे - भुजोऽनवने इति धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम्।
- नागदन्तके - अत्यन्तम् समीपे सकाशे निकटे वा इति तदर्थः।
- अभजत – भज सेवायाम् इति धातोः लङि प्रथमपुरुषैवकवचनम्।

५.१.६) विभागः - ५

अथ सुप्ते गृहपतौ स तापसः स्वैरमुत्थाय शङ्कितः स्वप्रियाया मन्दारवत्या जीवनार्थं तां पुस्तिकामग्रहीत्। गृहीत्वैव तस्मात् निर्गत्य रात्रिन्दिवं व्रजन् शनैस्तत् श्मशानमासदत् अद्राक्षीच्च सहसा तं द्वितीयम् उपस्थितं यो हि गङ्गाम्भसि तदस्थि क्षेप्तुमगात्। अथ प्राप्य च तत्रस्थं तस्या भस्मनि शायिनं तृतीयं निबद्धमठं स तापसः प्रोवाच - मठिका त्यज्यतां भ्रातः। प्रियां तामहमुत्थापयामि इति। ततः ताभ्यां निर्बन्धतः परिपृष्टः पुस्तिकामुद्धाट्य मन्त्रमनुवाच्य मन्त्रपूतानि जलानि तस्मिन् भस्मनि प्राक्षिपत् क्षिप्तमात्रेषु जलेषु सा मन्दारवती जीवन्ती सहसा समुत्तस्थौ। तदा सा कन्या वह्निं प्रणम्य निष्क्रान्ता पूर्वाधिकद्युतिः काञ्चनेनेव निर्मितं वपुर्बभार। तादृशीं तां पुनर्जीवितां वीक्ष्य त्रयोऽपि ते स्मरातुराः तत्प्राप्त्यर्थमन्योऽन्यं कलहं चक्रुः। एकेनोक्तम् - इयं मन्मन्त्रबलात् जीविता तदेषा ममैव भार्या। अपरोऽब्रवीत् - मदीयेन तीर्थभ्रमपुण्येन इयं जीविता तदेषा ममैव भार्या। तृतीयेन अभिहितं - मया भस्मानि रक्षितानि तत एवेयं जीविता तस्मात् ममैवेय प्रणयिनी इति।

व्याख्या

अथ सुप्ते गृहपतौ गृहस्वामी यदा निद्रितः तदा स तापसः सन्यासी स्वैरम् मन्दम् निःशब्दम् इत्यर्थः उत्थाय उद्गम्य उत्थितो भूत्वा इत्यर्थः। शङ्कितः भीतः चौरकर्मकरणात् इति भावः। स्वप्रियायाः मन्दारवत्याः जीवनार्थं प्राणदानार्थम् तां पुस्तिकाम् अग्रहीत् आदत्त स्वीकृतवान् इति यावत्। गृहीत्वा एव तस्मात् निर्गत्य बहिर्भूय रात्रिन्दिवम् रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् अहर्निशम्, व्रजन् गच्छन् शनैः मन्दम् मन्दम् अद्रुतम् इत्यर्थः, तत् श्मशानम् आसदत् प्राप्तवान्, अद्राक्षीत् च अपश्यत् च, सहसा तं द्वितीयम् उपस्थितम् तत्र समागतम् यः हि खलु गङ्गाम्भसि गङ्गाजले तदस्थि मन्दारवत्याः अस्थि क्षेप्तुम् न्यस्तुम् अगात् गतः। तत्र तस्मिन् श्मशाने तिष्ठति इति तम् तत्रस्थम् श्मशानवासिनम् तस्याः भस्मनि शेते इति शायी तम् शायिनम् शयानम् तृतीयं ब्राह्मणकुमारम् निबद्धमठं निर्मितनिलयम् स तापसः प्रोवाच उक्तवान् - मठिका अल्पः मठः मठकः क्षुद्रः मठः इत्यर्थः, त्यज्यताम् मुच्यताम्, भ्रातः प्रियां मन्दारवतीम् ताम् अहम् उत्थापयामि जीवयिष्यामि इति। ततः ताभ्यां द्वितीयतृतीयब्राह्मणकुमाराभ्याम् निर्बन्धितः आग्रहातिशयेन निर्बन्धं कृत्वा इत्यर्थः, परिपृष्टः जिज्ञासितः पुस्तिकाम् क्षुद्रपुस्तकम् उद्घाट्य मन्त्रम् अनुवाच्य मन्त्रपूतानि जलानि तस्मिन् भस्मनि प्राक्षिपत् क्षिप्तवान्। क्षिप्तमात्रेषु जलेषु सा मन्दारवती जीवन्ती जन्म लभमाना सहसा समुत्तस्थौ उत्थितवती। तदा सा कन्या बह्निं प्रणम्य नमस्कृत्य निष्क्रान्ता निर्गता पूर्वाधिकद्युतिः पूर्वादप्यतिशयितप्रभम् काञ्चनेनेव सुवर्णेन इव निर्मितं वपुः शरीरम् बभार दधार प्राप्तवान्। तादृशीम् गतजीविताम् तां पुनर्जीवितां वीक्ष्य दृष्ट्वा त्रयः अपि स्मरातुराः स्मरेण कामेन आतुराः पीडिताः कामोन्मत्ताः इति यावत्, तत्प्राप्त्यर्थम् अन्योऽन्यं परस्परं कलहं विवादं चक्रुः कृतवन्तः। एकेनोक्तम् - इयं

मन्मन्त्रबलम् मम मन्त्रबलम् मन्त्रप्रभावः तस्मात् मम मन्त्रशक्तितः अर्थात् मम मन्त्रबलम् प्राप्य जीविता प्राप्तजीवना पुनः जीवनं प्राप्तवती, तदेषा तत् तस्मात् एषा मन्दारवती ममैव भार्या भ्रियते या सा भार्य्या पत्नी। अपरः अब्रवीत् उक्तवान् - मदीयेन तीर्थभ्रमणपुण्येन इयं जीविता, तत् तस्मात् एषा मन्दारवती ममैव भार्या पत्नी। तृतीयेन अभिहितं कथितम् - मया भस्मानि रक्षितानि जलानिलादिभ्यः यत्नतः स्थापितानि इत्यर्थः, ततः एवेयं जीविता मम कारणात् पुनरुज्जीवनं प्राप्तवती, तस्मात् ममैव इयं प्रणयिनी प्रिया इति।

सरलार्थः

रात्रौ यदा गृहस्वामी शयनं करोति तदा मन्दारवत्याः पुनरुज्जीवनार्थं स तापसः शनैः उत्थाय पुस्तिकाम् आदाय श्मशाने तस्याः भस्मसमीपम् अगच्छत्। तत्र सः दृष्टवान् यत् द्वितीयः अपि तीर्थभ्रमणं समाप्य आगतवान्। आगत्य च तस्याः अस्थि गङ्गाजले क्षेप्तुम् गतवान्। ततः तस्मात् तापसात् अस्थि स्वीकृतवान्। अनन्तरम् मठवासिनम् तापसम् उक्तवान् यत् एनाम् प्रियाम् जीवयिष्यामि तस्मात् त्वम् मठिकां त्यज इति। ततः परं सः तापसः तानि मन्त्रपूतानि जलानि तस्याः भस्मनः उपरि क्षिप्तवान्। तत्क्षणादेव सा मन्दारवती पुनरुज्जीविता अभवत्। सा पूर्वापेक्षया अधिकसुन्दरी आसीत्। तदा तां दृष्ट्वा त्रयः एव तां प्राप्तुम् इष्टवान्। एकः अवदत् यत् सः मन्त्रबलात् जीवनं दत्तवान् तस्मात् सा तस्य इति। द्वितीयः अवदत् यत् सः तीर्थादौ भ्रमणं कृत्वा पुण्यम् अर्जितवान् तस्मात् सा उज्जीविता इत्यतः सा तस्य भवेत् इति। तृतीयः उक्तवान् यत् यदि सः तस्याः भस्मानि सम्यक्तया न अस्थापयिष्यत् तर्हि कुतः सा उज्जीविता अभविष्यत् इत्यस्मात् कारणात् सा तस्य पत्नी भवेत् इति।

व्याकरणविमर्शः

- शङ्कितः - शङ्का सञ्जाता अस्य इति शङ्कितः।
- जीवनार्थम् - जीवनाय इदम् इति जीवनार्थम् इति चतुर्थीतत्पुरुषसमासः।
- निबद्धमठम् - निबद्धः विरचितः मठः कुटीरविशेषः येन सः निबद्धमठः तम् निबद्धमठम् निर्मितनिलयम् इति बहुव्रीहिसमासः।
- पूर्वाधिकद्युतिः - पूर्वस्मात् अर्थात् मृत्योः पूर्वकालम् अपेक्ष्य अधिका द्युतिः कान्तिः यत्र तादृशम् पूर्वाधिकद्युति पूर्वादप्यतिशयितप्रभम् इति बहुव्रीहिसमासः।
- तीर्थभ्रमणपुण्येन - तीर्थेषु काश्यादिपुण्यक्षेत्रेषु यत् भ्रमणम् प्रव्रजनम् तेन यत् पुण्यम् सुकृतम् तेन तीर्थभ्रमणपुण्येन काश्यादिस्थानविचरणजनितधर्मसञ्चयेन।

५.१.७) विभागः - ६

हे महीपते तेषां विवादनिर्णये त्वमेव शक्तः तद्ब्रूहि कन्याऽसौ कस्य एतेषां भार्या भवितुमर्हति। यदि जानन् मृषा वदिष्यसि तदा ते मूर्द्धा विदलिष्यति। इति वेतालादाकर्ण्य स राजा एवम् अभ्यधात् - यः क्लेशेन मन्त्रमानीय एनामजीवयत् स खलु पितृकार्यकरणात् न पतिः।

यश्च तस्या अस्थीनि गङ्गायां क्षेप्तुं गतः स पुत्रकार्यकरणात् न पतिः। यस्तु तद्भस्मशय्यां समाश्लिष्य तपश्चचार श्मशान एव स एवास्याः प्रणयिकार्यकरणात् पतिर्भवितुमर्हति इति।

इत्थं नृपात् त्रिविक्रमसेनादाकर्ण्य स वेतालस्तस्य स्कन्धादतर्कितं स्वपदं प्रायात्। राजा च भिक्षुकार्यार्थं पुनस्तं प्राप्तुं मनो बबन्ध प्राणात्ययेऽपि महासत्त्वाः प्रतिपन्नमर्थम् असाधयित्वा न निवर्तन्ते।

व्याख्या

हे महीपते राजन् तेषां विवादनिर्णये वैतण्डिकविषयस्य याथार्थ्यावधारणे त्वमेव शक्तः समर्थः तत् ब्रूहि वद कन्या असौ कस्य एतेषां ब्राह्मणकुमाराणाम् त्रयाणाम् मध्ये भार्या भवितुम् अर्हति शक्नोति। यदि जानन् ज्ञात्वा अपि मृषा मिथ्या वदिष्यसि कथयिष्यसि तदा ते मूर्द्धा शिरः विदलिष्यति स्फुटिष्यति। इति वेतालाद् आकर्ण्य श्रुत्वा स राजा विक्रमादित्यः एवम् अभ्यधात् अकथयत् - यः क्लेशेन मन्त्रम् आनीय आनयनम् कृत्वा एनां मन्दारवतीम् अजीवयत् जीवितवान्, स खलु पितृकार्यकरणात् पितृवत् कार्यम् जन्मदानरूपम् इति यावत् अकरोत् तस्मात् न पतिः स्वामी भवितुम् अर्हति इति यावत्। यः च तस्याः अस्थीनि गङ्गायां क्षेप्तुं गतः, सः पुत्रकार्यकरणात् न पतिः। यस्तु तद्भस्मशय्यायां समाश्लिष्य समालिङ्ग्य तपः तपस्याम् चचार चरितवान् कृतवान् इति यावत्। श्मशाने घोरे भयाकुले निर्जने स्थाने एव, स एवास्याः प्रणयिकार्यकारणात् प्रियवत् कार्यं कृतवान् इत्यतः (पत्नीवियोगनिर्वेदात् संसारासक्तिम् विहाय तस्याः एव सततस्मरणगुणकीर्त्तनादिकम् कर्म, तत्करणात् प्रणयिकार्य्यकरणात्) भर्तृकर्तव्यप्रतिपालनात् पतिः भवितुम् अर्हति शक्नोति इति। इत्थं नृपात् राज्ञः त्रिविक्रमसेनाद् विक्रमादित्यात् आकर्ण्य श्रुत्वा स वेतालः तस्य स्कन्धात् अतर्कितं अविचारितम् स्वपदं निजस्थानम् प्रायात् प्रातिष्ठत प्राप्तवान्। राजा च भिक्षुकार्यार्थं पुनः तं प्राप्तुं मनो बबन्ध स्थिरीकृतवान्। प्राणात्यये अपि प्राणानां नाशे सत्यपि, महासत्त्वाः उदारचरिताः महाबलाः प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतम् अर्थं वस्तु प्रयोजनम् वा, अङ्गीकृतविषयम् इत्यर्थः, असाधयित्वा असम्पाद्य न निवर्तन्ते न विरमन्ति।

सरलार्थः

कथां श्रावयित्वा वेतालः राजानं पृष्टवान् यत् तेषां विवादस्य समाधाने राजा एव समर्थः। तस्मात् तेषु कः तस्य भर्ता भविष्यति इति। यदि उत्तरं ज्ञात्वा न वदिष्यति तर्हि महाराजस्य शिरः शतधा खण्डितं भवेद् इति। तदा राजा उक्तवान् यत् यः मन्त्रमानीय जीवनं दत्तवान् सः पितुः कार्यं कृतवान्। यः भागीरथ्याम् अस्थीनि समर्पयितुं गतवान् सः पुत्रस्य कार्यं कृतवान्। यः तस्मिन् एव घोरे श्मशाने तस्याः भस्मनः उपरि एव शयनं कृत्वा कालं व्यतीतवान् सः एव वास्तवेन पत्युः कार्यं कृतवान्। तस्मात् सः एव तां भार्यारूपेण प्राप्स्यति इति। एवम्प्रकारेण सम्यगुत्तरं प्राप्य वेतालः पुनः स्वस्थानं गतवान्। महाराजः अपि तत्र गतवान् यतो हि महान्तः एकवारं यत् कार्यं स्वीकुर्वन्ति तस्य यावत् समाप्तिः न भवति तावत् तत् त्यक्त्वा न गच्छन्ति।

व्याकरणविमर्शः

- अतर्कितम् - न तर्कितम् तर्कः विचारः इत्यर्थः, यस्मिन् कर्मणि तत् अतर्कितम्, किञ्चित् अपि

विलम्बम् अकृत्वा एव, सहसा इति यावत्।

- महासत्त्वाः - महत् उदारम् सत्त्वम् स्वभावः येषाम् ते अथवा महत् प्रभूतम् सत्त्वम् बलम् येषाम् ते महासत्त्वाः उदारचरिताः, महाबलाः वा इति बहुव्रीहिसमासः।

५.१.८) तात्पर्यार्थः

राजा विक्रमादित्यः भिक्षोः कार्यं समापयितुं श्मशानं गत्वा वेतालं स्वीकृत्य यदा आगच्छति तदा वेतालः तं एकां कथां श्रावयितुम् आरब्धवान्। कालिन्दीनद्याः तटे ब्रह्मस्थलनामकः ग्रामः आसीत्। तत्र अग्निस्वामी इति नामकः विप्रः आसीत्। तस्य पुत्री आसीत् मन्दारवती। सा यदा यौवनावस्थां प्राप्तवती तदा कान्यकुब्जात् त्रयः विप्राः आगताः। ते तां प्रार्थितवन्तः। तदा कस्मै सा दास्यते इति निश्चेतुं तस्याः पिता कञ्चन कालं स्वीकृतवान्।

एकस्मिन् दिवसे सा ज्वरग्रस्ता अभवत्, परं ज्वरेण पीडिता मरणं प्राप्तवती। तदा तस्याः अन्तिमक्रियां कृत्वा एकः तस्याः एव भस्मोपरि शय्यां कृत्वा मठं निर्माय तत्र स्थातुम् आरब्धवान्। एकः तस्याः अस्थीनि गङ्गायां समर्पयितुं गतवान्। अपरः तापसः भूत्वा देशान्तरं गतवान्। एकदा सः तापसः एकस्य ब्राह्मणस्य अतिथिः अभवत्। तत्र सः दृष्टवान् यत् ब्राह्मणी तस्याः पुत्रः अग्निकुण्डे निक्षिप्तवान् तस्य क्रन्दनं स्थगयितुम्। सः भस्मीभूतः अभवत्। तद् दृष्ट्वा तापसः भोक्तुम् न इष्टवान्। तदा ब्राह्मणः एकां पुस्तिकाम् उद्घाट्य मन्त्रोच्चारणेन तं पुनः उज्जीवितवान्। एतत् दृष्ट्वा रात्रौ यदा सर्वे सुप्ताः तदा तां पुस्तिकाम् आदाय सः श्मशानम् आगतवान्। तदा द्वितीयः अपि तत्र आगतवान्। सः मन्त्रपूतं जलं तस्याः उपरि निक्षिप्तवान्। तदा सा मन्दारवती पुनः उज्जीविता अभवत्। तदा कः तां प्राप्स्यति इति विषये तेषां मध्ये द्वन्द्वः आरब्धः। तस्य समाधानार्थं वेतालः राजानम् उक्तवान्। तदा राजा अकथयत् यत् यः मन्त्रेण जीवनं पुनः दत्तवान् सः पितुः कार्यं कृतवान्। यः अस्थीनि गङ्गायां क्षेप्तुम् गतवान् सः पुत्रस्य कार्यं कृतवान्। यः तस्याः भस्म यत्र महाघोरे श्मशाने आसीत् तत्रैव आसीत् सः एव पत्युः कार्यं कृतवान्। दुःखे अपि तां परित्यज्य न गतवान्। तस्मात् सः एव तस्याः पतिः इति। वेतालः उत्तरं श्रुत्वा पुनः स्वस्य स्थानं गतवान्। राजा अपि तम् अनुसृतवान्। यतो हि महान्तः जनाः यदा किमपि कार्यं स्वीकुर्वन्ति तदा तत् समाप्य एव विरमन्ति समाप्तेः पूर्वम् न कदापि विरमन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. कन्यायाः ग्रामस्य नाम किम्।

२. ब्रह्मस्थलग्रामः कस्याः नद्याः तीरे आसीत्।

३. विप्रस्य नाम किम्।

४. कथायाः नायिकायाः नाम किम्।

५. त्रयः कुमाराः कुतः आगतवन्तः।

६. तापसः कस्मिन् ग्रामे ब्राह्मणस्य अतिथिः अभवत्।

७. तापसः कस्य कार्यं कृतवान्।

८. यः गङ्गायां गतवान् सः कस्य कार्यं कृतवान्।

९. कः मन्दारवत्याः भर्ता।

१०. महासत्त्वाः किम् अकृत्वा न निवर्तन्ते।

११. यावत्तत्र प्राप्तः समन्तात् वीक्षते स्म तावत् तं वेतालं भूमौ .... ददर्श।

१२. राजन्, महति अनुचिते .... पतितः असि।

१३. अस्ति कालिन्दीतटे .... कश्चिद् अग्रहारः।

१४. अग्निस्वामिनः अतिरूपवती .... नाम कन्यका अजनि।

१५. ततश्च तेषाम् एकः तत्र मठं निर्माय तद्भस्मशय्यायां .... जीवन् अतिष्ठत्।

१६. द्वितीयः तस्याः .... उपादाय भागीरथ्यां निक्षेप्तुं जगाम।

१७. स तु भ्राम्यन् तापसः .... ग्रामं प्राप्य कस्यापि विप्रस्य गृहे अतिथिरभूत।

१८. यः क्लेशेन मन्त्रमानीय एनाम् अजीवयत् स खलु .... न पतिः।

१९. .... प्रतिपन्नम् अर्थम् असाधयित्वा न निवर्तन्ते।

२०. स्तम्भं मेलयत -

स्तम्भः कः	स्तम्भः खः
१. ग्रामस्य नाम	मठवासी
२. विप्रः	महासत्त्वाः
३. त्रयः कुमाराः	अग्निस्वामी
४. नदी	मन्दारवती
५. अग्निस्वामिनः कन्या	ब्रह्मस्थलम्
६. तापसः	पितुः कार्यम्
७. मन्दारवत्याः भर्ता	कालिन्दी
८. प्रतिपन्नमर्थं साधयन्ति	कान्यकुब्जात्

५.२) कथोपसंहृतिः

प्रस्तावना

शिष्टपरिपालनं दुष्टदमनञ्च परम्परास्माकं भारतीयानाम्। कथं वेतालः विक्रमादित्यस्य विलम्बं जनयति स्म, कथं वा प्रश्नोत्तरेण तं बध्नाति स्म – इति विषये अवलोकयितुमेव प्रारब्धोऽयं भागः। अत्र वयं पश्यामः कथं राजा दुष्टनिग्रहं विदधाति कथं वा वेतालः सत्कर्मणि राज्ञः साहाय्यं कुरुते।

५.३) मूलपाठः

क्षान्तिशीलस्य आज्ञानुसारं राजा त्रिविक्रमसेनः वेतालम् आदाय यावत् भिक्षोः सकाशम् आगन्तुकामः तावत् मार्गमध्ये सः वेतालः तस्मै कथां श्रावयित्वा प्रश्नम् अपृच्छत्। तदा नियमानुसारेण सः राज्ञः समीचीनम् उत्तरं श्रुत्वा पुनः शिंशपावृक्षं प्रति गच्छति स्म। एवं चतुर्विंशतिवारम् अभवत्। ततः परं स वेतालः राजानं सत्यम् अकथयत्।

वस्तुतस्तु स भिक्षुः न साधुः सन्न्यासी परन्तु धूर्तः लोभी च। सः विद्याधरपदप्राप्त्यर्थं यागं करोति स्म। परन्तु तस्मिन् यागे वेतालस्य पूजनं कस्यापि महतः जनस्य अर्थात् यः सज्जनः, दयादाक्षिण्यादिसत्त्वगुणसम्पन्नः - एवंविधस्य कस्यापि बलिश्च अर्पणीयः। एवंविधमहद्गुणसम्पन्नः राजा विक्रमादित्यः एव भविष्यति इति विचिन्त्य सः धूर्तः भिक्षुः राजानं छलकपटेन वेतालानयनाय प्रेषितवान्। किञ्च सः लोभी तस्मात् स यदि विद्याधरपदं प्राप्नोति तर्हि जगतः अकल्याणं भवेत्। तस्मात् सः रोधनीयः। एवं व्याख्याय वेतालः राजानम् उक्तवान् - "अहम् एकं शवम् आश्रयामि। त्वं तत् शवं नीत्वा याहि। सः भिक्षुः तं शवम् आधारीकृत्य मां पूजयिष्यति। पूजानन्तरं यदा सः भिक्षुः राजानं प्रणामार्थम् आह्वयिष्यति तदा - "नाहं तथा प्रणामं वेद्मि, प्राक् त्वं दर्शय, ततोऽहं तथा करिष्यामि"इति ब्रूयाः" इति। तथा भिक्षौ सम्पादिते राज्ञा तस्य शिरश्छेदः विधेयः इति।

एवं ध्यात्वा राजा वेतालाधिष्ठितं शवं कण्ठे संस्थाप्य तस्य भिक्षोः सकाशं गतवान्। तत्र गत्वा राजा दृष्टवान् यत् श्मशानं परितः अस्थिचूर्णं नृकपालिकाः शोणधाराः चिताधूमलेखा च विस्तृताः। राजा गत्वा तं शवं यथास्थानं संस्थापितवान्। ततः परं सः भिक्षुः तं शवं पूजयितुम् आरब्धवान्। पूजनानन्तरं राजानम् आहूय उक्तवान् - "राजन्, अयं मन्त्राधिराजः। अयं भवतः सर्वाः मनसः कामनाः पूरयिष्यति। तस्मात् साष्टाङ्गम् एनं प्रणम" इति। एवं श्रुत्वा वेतालोपदेशानुसारं सः भिक्षुम् उक्तवान् - "अहं तु राजा। तस्मात् तथाविधं साष्टाङ्गं प्रणामं न वेद्मि। ततः भवान् एव आदौ दर्शयतु। शिष्टमनु प्रवर्तन्ते हि लोकाः" इति। एवं श्रुत्वा सः भिक्षुः साष्टाङ्गप्रणतिः कथं भवति इति बोधयितुं यदा भूमौ न्यपतत् तदा विक्रमादित्यः स्वस्य खड्गेन तस्य शिरः छित्वा तं चिराय भूमौ शायितवान्। ततः परं हृत्पद्मम् उत्पाट्य तत् शिरश्च वेतालाय न्यवेदयत्। तदा साधुवादं कुर्वन् वेतालः शवात् बहिः आगत्य उक्तवान् - "राजन्, याथार्थ्येन वीरोऽसि। अयं भिक्षुः यत् विद्याधरेन्द्रत्वम् इष्टवान् तत् त्वं प्राप्स्यसि।"इति। ततः परं वेतालः अभीष्टवरलाभाय राजानम् अनुरुद्धवान्। तदा राजा उक्तवान् यत् वेतालः तस्मिन् प्रसन्नः चेत् तस्य वरस्तु लब्धः एव इति। वेतालः यदा पुनः प्रार्थयितुम् उक्तवान् तदा राजा कथितवान् यत् याः पञ्चविंशतिः कथाः उपदेशाश्च कथिताः ताः भुवि चिराय प्रसिद्धाः स्युः इति। तदा वेतालः प्रत्यभाषत यत् ये एवं कथाः श्रोष्यन्ति पठिष्यन्ति वा ते मुक्तपापाः भविष्यन्ति। किञ्च यत्र इमाः कथाः कथयिष्यन्ते तत्र यक्षराक्षसादयः न स्थास्यन्ति इति। एवमुक्त्वा वेतालः अन्तर्हितः अभवत्।

ततः परं साक्षात् महादेवः सर्वगणैः परिवृतः सन् तत्रागतः। सः राज्ञः प्रशंसां कुर्वन् तस्मै अपराजितनामैकं खड्गम् उपायनीकृतवान्। तदनन्तरं सः राजा प्रातः स्वभवनं गतवान्। महादेवस्य प्रासादात् राज्यशासनं कुर्वन् मरणानन्तरं विद्याधरेन्द्रपदं लब्ध्वा अन्तिमे भगवत्सायुज्यं प्राप्तवान्। एवमेव इयं कथा उपसंहृता इति शिवम्॥

पाठगतप्रश्नाः- २

२१. भिक्षोः नाम किम्।

२२. राजा कतिवारं वेतालम् आदाय श्मशानं प्रत्यागन्तुम् अयतत।

२३. वेतालवचनान्तरं कः आविर्भूतः।

२४. महादेवः राज्ञे किम् अयच्छत्।

२५. भिक्षुणा किं पदम् अभीष्टमासीत्।

पाठसारः

तृतीयायां कथायां मन्दारवत्याः मरणे प्राप्ते सत्यपि त्रयः विप्राः ये तस्यां प्रीताः आसन् तेषु एकः श्मशाने स्थितवान्, एकः देशान्तरं गतवान्, एकश्च गङ्गायां अस्थिविसर्जनार्थं गतवान्। तापसस्य मन्त्रेण सा पुनः उज्जीविता। तदा सा कस्य भवेत् इति प्रश्ने राजा उक्तवान् यत् यः श्मशाने आसीत् सः घोरे भयाकुले निर्जने अपि तस्याः पार्श्वे एव आसीत् इत्यस्मात् सः एव योग्यः वरः।

चतुर्थे वयं दृष्टवन्तः यत् कथं वेतालः राज्ञः विलम्बं जनयति स्म। वस्तुतस्तु भिक्षुः क्षान्तिशीलः न सज्जनः परन्तु धूर्तः। स स्वेष्टविद्याधरेन्द्रपदलाभाय राज्ञः बलिं वाञ्छति स्म। तस्मात् तं स्वकार्यसिद्धये बद्धवान्। परन्तु वेतालः तस्मै सर्वं वृत्तान्तम् अकथयत्। सः राज्ञे उक्तवान् यत् यदा सः भिक्षुः साष्टाङ्गप्रणामाय वदिष्यति तदा आदौ त्वं दर्शय ततः दृष्ट्वा आचरिष्यामि इति वदिष्यति। एवं ज्ञात्वा राजा विक्रमादित्यः वेतालनिविष्टं शवं नीत्वा श्मशानं गतवान्। तत्र स भिक्षुः शवस्य पूजनम् अकरोत्। पूजानन्तरं विविधप्रशंसावचनैः राजानं बोधयित्वा प्रणामाय तम् अकथयत्। तदा वेतालवचनं स्मृत्वा राजा आदौ प्रणामं दर्शयितुं भिक्षुम् उक्तवान्। यावत् स भिक्षुः प्रणामं करोति स्म तावत् वेतालवचनानुसारं स्वस्य खड्गेन तस्य शिरश्छेदम् अकरोत्। ततः परं शिरः हृत्पद्मञ्च वेतालाय न्यवेदयत्। तेन प्रीतः वेतालः शवात् आगत्य अकथयत् यत् राजा विक्रमादित्यः भूमौ राज्यशासनानन्तरं विद्याधरेन्द्रपदं प्राप्स्यतीति। तदा भगवान् महादेवः तत्र आविर्भूय तस्मै राज्ञे एकम् अपराजितनामकम् खड्गम् अयच्छत्। एवमेव भगवदनुग्रहेण विक्रमादित्यः भूमौ राज्यशासनं ततः स्वर्लोकशासनं चाकरोत्।

किमधिगतम्

१. महासत्त्वाः प्रतिपन्नमर्थम् असाधयित्वा न निवर्तन्ते।

२. कन्यादानस्य भारतीयसंस्कृतौ गुरुत्वम्।

३. राज्ञः विक्रमादित्यस्य तीक्ष्णबुद्धिः विचारकौशलम् च।

योग्यताविस्तारः

सन्दर्भग्रन्थपरिचयः

ग्रन्थेऽस्मिन् राज्ञः विक्रमादित्यस्य वेतालस्य च कथाः वर्णिताः। अत्र पाठे एका कथा ग्रन्थोपसंहारश्च प्रदत्तः। कश्चित् अधिकं पठितुं वाञ्छति सः एनं ग्रन्थं पठेत् –

१. वेतालपञ्चविंशतिः – प्रकाशहिन्दीव्याख्योपेता

व्याख्याकारः – पण्डित दामोदर झा

प्रकाशकः – चौखम्बा विद्याभवन, वारणसी – १

भावविस्तारः

१. अस्मिन् पाठे विक्रमादित्यस्य सम्यग् धीः शिष्टपालनं दुष्टनिग्रहश्च इति विषये ज्ञायते। शतवारं कार्ये साफल्यं नायाति चेदपि पुनः एकवारं प्रयतनीयम्, तत्कार्यं नैव त्याज्यम् - इति विवेकः लभ्यते।

२. इमाः कथाः नाटकरूपेण मञ्चादिषु उपस्थापयितुं शक्यन्ते। तेन भाषायाः विस्तारः अपि स्यात्, सर्वेषां ज्ञानमपि भवेत्।

३. एका पत्रिका प्राप्यते। तस्याः नाम चन्दमामा इति। तस्यां पत्रिकायां प्रत्येकं संख्यायां वेतालपञ्चविंशतेः कथाः प्रकाश्यन्ते। तत्र तत्सदृशाः अपि कथाः प्राप्यन्ते। तेन छात्राः अधिकान् कथाग्रन्थान् पठितुं शक्नुवन्ति।

४. वेतालपञ्चविंशतेः अनेकाः कथाः युट्युब-मध्ये चलच्चित्ररूपेण नाटकरूपेण वा प्राप्यन्ते। ताः अपि छात्राः द्रष्टुं शक्नुवन्ति।

५. विविधाः दूरदर्शनपरिचालकसंस्थाः धारावाहिकचलच्चित्ररूपेण प्रतिरविवासरं वेतालपञ्चविंशतेः कथाः दर्शयन्ति। ताः अपि सर्वे द्रष्टुं शक्नुवन्ति।

६. अत्र याः कथाः प्रदत्ताः तेषु कश्चन नायकः वर्तते। सः च कस्यचित् गुणस्य प्रकाशकः। तं गुणं यदि वयं स्वीकरिष्यामः, नायकः यथा व्यवहरति तथा अनुसरिष्यामः तर्हि अस्माकमेव लाभः स्यात्।

भाषाविस्तारः

१. अत्र बहवः अल्पसमासयुक्ताः शब्दाः वर्तन्ते। तेषां तालिका करणीया। ततः परम् तालिकायाः पठनेन नवीनशब्दानां ज्ञानं समासबोधसारल्यम् अपि जायते।

२. नवीनसुबन्तशब्दानां रूपाणि लिखित्वा अभ्यासो विधेयः।

३. नवीनतिङन्तशब्दानां लट्लकारे, लङ्लकारे, लृट्लकारे, विधिलिङ्लकारे, लुट्लकारे लुङ्लकारे

च रूपाणि पत्रमध्ये लिखित्वा अभ्यासः आवश्यकः।

४. ये अव्ययशब्दाः दृष्टाः तेषाम् अपि तालिका प्रस्तुतव्या। स्वयं यदा किमपि उत्तरं लिख्यते तदा एतेषां प्रयोगः करणीयः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. कथं मन्दारवत्याः पिता कियत्कालं तत्र स्थातुं तान् अकथयत्।

२. तापसस्य वृत्तान्तं स्ववचनैः वर्णयत।

३. मन्दारवत्याः स्वामी कः इति विक्रमादित्यस्य वचनं व्याख्यायत।

४. कथायाः सारं सरलवचनैः प्रकटयत।

५. वेतालवचनानुसारं विक्रमादित्यः कथं दुष्टनिग्रहं कृतवान् इति विषयं सविस्तरं वर्णयत।

६. वेतालः राज्ञे किम् आदिष्टवान् व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि - १

१. ब्रह्मस्थलम् इति नाम।

२. कालिन्दीनन्द्याः।

३. अग्निस्वामी।

४. नायिकायाः नाम मन्दारवती इति।

५. त्रयः कुमाराः कान्यकुब्जात् आगतवन्तः।

६. वज्रालोकनामके ग्रामे।

७. तापसः पितुः कार्यं कृतवान्।

८. पुत्रस्य।

९. यः तस्मिन् श्मशाने तस्याः मन्दारवत्याः भस्मेन साकम् आसीत् स एव भर्ता।

१०. प्रतिपन्नम् अर्थम् असाधयित्वा।

११. कूजन्तम्।

१२. क्लेशे।

१३. ब्रह्मस्थलाभिधः।

१४. मन्दारवती।

१५. भैक्ष्येण।

१६. अस्थीनि।

१७. वज्रालोकाभिधम्।

१८. पितृकार्यकरणात्।

१९. महासत्त्वाः।

२०. स्तम्भः।

१) ब्रह्मस्थलम्।

२) अग्निस्वामी।

३) कान्यकुब्जात्।

४) कालिन्दी।

५) मन्दारवती।

६) पुत्रस्य कार्यम्।

७) मठवासी।

८) महासत्वाः।

उत्तराणि - २

२१. क्षान्तिशीलः।

२२. चतुर्विंशतिवारम्।

२३. भगवान् महादेवः।

२४. अपराजितनामकं खड्गम्।

२५. विद्याधरेन्द्रपदम्।

॥ इति पञ्चमः पाठः ॥